

Stadsplanering i ett organiskt samhälle

Intresset för städerna och deras utveckling tycks ständigt växa. Många fascineras av spänningsfältet mellan det som styrs uppifrån och det som växer fram av sig själv. 1900-talets modernistiska epok beskrivs ofta utifrån tron på att bygga det goda samhället med ingenjörskonst och planering. Till stor del utgår vi fortfarande från en sådan tro, men många lyfter också fram att samhället växer och förändras delvis utanför vår förmåga att förutse och kontrollera det.

Vad innebär det för stadsplanering och deltagande?

AV PÅL CASTELL

Vid ett av Mellanplatsprojektets seminarier menade en tjänsteman som arbetar med medborgardialoger att »vi behöver lämna idén om att samhället är en maskin och istället se det mer som en levande organism«. Uttalandet är intressant ur flera perspektiv. Det gör anspråk på att gå på djupet – vad är samhällets inre väsen och vad har vi som människor för roll i samhällsbyggandet? Liknelsen har också en retorisk kraft – vem vill försvara maskinen framför det levande? Det finns anledning att fundera över några av de underliggande frågorna. Vad skulle det till exempel kunna innebära att se samhället som en maskin, respektive som en levande organism? Och vad

Pål Castell är doktor i uthålligt samhällsbyggande och arbetar som lärare och forskare på Centrum för Urbana Studier i Hammarkullen och Arkitekturinstitutionen vid Chalmers tekniska högskola.

skulle ett skifte från det förra till det senare kunna innebära för stadsplaneringen?

Organismen och maskinen

Såväl *organismen* som *maskinen* har använts i olika sammanhang genom historien för att lyfta fram tankar om hur samhället fungerar och hur det skulle kunna fungera. Ett försök att snabbt gå igenom dessa skiftande idéer ryms inte här, särskilt som frågan ofta varit politiskt laddad. Den filosofiska rörelse som under den tyska romantiken på 1800-talet lyfte fram det organiska som en sinnebild för eviga värden och helhetssammanhang blev tankegodis för både nazistiska

och kommunistiska strömningar (se t.ex. La Vergata, 2012). Samtidigt var även maskinen och människans tekniska erövringar starka inspirationskällor för totalitära samhällssystem såväl som för modernismens strävan att frigöra sig från förtryckande traditioner. Intressant nog är de etymologiska ursprungena i forngrekiskans *mekbane* och *organon* förvånansvärt närbesläktade (en gemensam betydelse var redskap eller instrument).

Det sätt som begreppen används i denna text utgår i första hand från modern naturvetenskaplig filosofi om organismens egenskaper (Emmeche, 1996). Även biologer har dock svårigheter att hitta en entydig definition som skiljer levande från icke-levande. Gränslanden finns inte bara i science fiction-böcker och filmer: Medan neurovetenskapen och biokemin kartlägger allt mer av »livets mekanik«, utvecklar datavetenskapen självreproducerande algoritmer och alltmer komplexa och självständiga robotar (Mazis, 2008). När begreppen i denna text framställs som ett motsatspar symboliserar *maskinen* ett system som är medvetet konstruerat, kan kontrolleras och fungerar i princip förutsebart. *Organismen* symboliserar istället ett system som växer fram utan någon förutbestämd plan genom samspel och utbyte med sin omgivning på ett i grunden oförutsebart sätt.

Att utifrån denna symbolik tala om ett skifte från maskin-tänk till organism-tänk kan beskrivas som en reaktion mot ett modernistiskt synsätt där världen kan förstås och kontrolleras fullt ut av människorna bara vi skaffar oss tillräckligt med kunskap.

Mönsterspråk och rhizom

Det finns en intressant parallell inom datavetenskapen. Traditionell dataprogrammering kan ses som en sinnebild av ett mekaniskt och modernistiskt ovanifrånstyrande, där experten formulerar ett regelsystem som fungerar precis enligt planen och utför vad det var tänkt att utföra. För att låna en beskrivning från systemvetaren Christian Müller-Schloer (2004, p.3):

Det planerade möter det organiskt framväxta, här i en plan över ett nytt stadsbyggnadsprojekt i Kliptown i Soweto, Sydafrika.

Den klassiska ovanifrånstyrda designprocessen bygger på antagandet att utvecklaren i princip kan förutse alla möjliga systemvariationer. För att nå detta mål organiseras designprocessen strikt hierarkiskt.

Men idag förs en diskussion om nödvändigheten att utveckla program och system som kan hantera oförutsebara situationer, och detta kallas ofta *organic computing* (se t.ex. Würtz, 2008). Intressant nog är en av nyckelreferenserna i denna teoriutveckling inom datavetenskap arkitekten Christopher Alexander och

FOTO Pål Castell

boken *A Pattern Language* (1977). Denna bok, tillsammans med boken *The Timeless Way of Building* (1979), presenterar en idé om att arkitektur kan ses som ett system (»språk») av problemlösningsmodeller (»mönster») i olika skalor, från hur man planerar infrastruktur på en regional nivå till hur man utformar dörrhandtag i ett hus. En viktig princip är att gå från helhet till detalj. Idén bygger också på att lyfta fram styrande principer istället för färdiga förslag, vilket öppnar för en oändlig mängd variationer. Detta ligger i linje med vad Müller-Schloer kallar *controlled emergence*¹, d.v.s. att man låter systemet vara självutvecklande i vissa avseenden men med en styrning som sätter ramar för utvecklingen och ger den en riktning som är önskvärd. Liknande tankegångar har framförts bland annat som *emergent urbanism* (t.ex. Hélie, 2009), där datavetenskapens abstrakta räknemodeller återförs till frågan om stadsutveckling.

En annan inspirationskälla för den som intresserar sig för hur man kan arbeta med svärkontrollerade och framväxande processer är de franska filosoferna Gilles Deleuze och Félix Guattaris beskrivning av samhället som *rhizomatiskt* (se t.ex. Hillier, 2007; Fredriksson, 2012). Rhizom är en botanisk term för en typ av rotskott. De använder termen som en symbol för en struktur som bland annat saknar hierarkisk uppbyggnad, som förgrenar sig kors och tvärs och som låter sig sammankopplas på oförutsedda sätt. Deras tolkning av rhizomet är en oöverblickbar väv som ständigt ändrar skepnad. Motsatsbilden är trädet med sin hierarkiska uppbyggnad av stam, grenar och kvistar och det är efter den bilden vi är vana att strukturera vårt tänkande. Den rhizomatiska modellen handlar bland annat om att öppna ögonen för vår oförmåga att fullt överblicka och förstå helheten, och ger stöd för ett mer organiskt förhållningssätt till planering.

Kontroll åt vilket håll?

Samtidigt finns också problem rotade i den organiska samhällssynen. Som Ananya Roy (2010) påpekar

FOTO Pål Castell

står det informella samhället å ena sidan för överdiga levnadsförhållanden i storstädernas oplanerade slumområden, och å andra sidan även för de orättvist fördelade trygghetssystem som skapas på marknaden när staten inte tar ansvar. Det finns med andra ord gott med belägg för att det samhälle som »skapar sig själv« i frånvaro av politisk styrning och planering ofta är exkluderande och ojämnt.

Det finns en sinnebild av annalkande barbari och kaos om myndigheterna skulle tappa kontrollen, som i katastroffilmerna där massan av människor förvandlas till hänsynslösa plundrare eller handlingsförlamade som sällar sig till ondskefulla skurkar. Det är då intressant att ta en titt på Rebecka Solnits undersökningar av verkliga katastrofer under historien. I boken *A paradise buildt in hell* (2009), visar hon på människornas förmåga att faktiskt organisera sig själva i kris-situationer när samhällsfunktionerna slås ut.

Solnit går också steget längre och menar att det ofta är makthavare som drabbas av panik – hon kallar det *elitpanik* – vilket kan leda till att katastrofdrabbade i vissa fall utsätts för repressalier snarare än får stöttning. Särskilt i tider av osäkerhet och kris är det lätt att kontrollbehovet riktas nedåt i samhällshierarkin, när det i själva verket kan vara uppåt i strukturerna styrningen är viktigast.

Balansgång

Det går inte att komma ifrån att samhället är organiskt, om man med det menar att det är ett system som växer fram åtminstone delvis utan att följa någon av människor fastställd plan. Samtidigt går det inte heller att komma ifrån att utvecklingen till viss del faktiskt kan förutses och påverkas av de regelverk vi formar. I strävan att kontrollera och styra hur samhället fungerar är det naturligt att lyfta fram dess maskinensgenskaper – att det ändå går att analysera orsak och verkan och att en genomarbetad strategi kan ge det resultat som avses. Människors vilja att samhället ska

fungera maskinmässigt uttrycker onekligen ett hopp om att kunna forma världen efter goda ideal – den ger mening åt ord som rättssäkerhet och likabehandlingsprinciper.

Frågan inför framtiden handlar alltså inte om att välja mellan maskin eller organism, utan hur vi hittar en bra balans mellan politisk styrning och öppenhet för inre förändringskrafter (jämför med t.ex. Hillier, 2008; Engström, 2011). I ett resonemang menar planeringsforskaren Nikos Karadimitriou (2010, p.425) att det först nyligen börjat växa fram en teoretisk förståelse kring planeringens otillräcklighet: om att det egentligen varken är möjligt eller önskvärt att fullt ut kontrollera samhällets dynamiska och komplexa system. Ett bredare framväxande intresse för de mer organiska aspekterna av samhällsbyggandet kan skönjas såväl i diskussionerna om en *kommunikativ vändning* inom planeringsteori och *nätverksstyrning* (se t.ex. Healey, 1992; Allmendinger & Tewdwr-Jones, 2002), som i ett ökande fokus på informella institutioner och socialt kapital inom nationalekonomi (se t.ex. Ostrom, 1990; Dasgupta & Stiglitz, 2000). Det återstår att se om detta bidrar till att undergräva politikens möjligheter att styra samhällsutvecklingen eller om det istället breddar och fördjupar dess roll. Det kommer hur som helst alltid att finnas anledning att diskutera balansgången i mellan ovanifrån och underifrån, mellan kontroll och frihet, eller om man så vill mellan maskin och organism. ✨

¹ Engelskans *emergence* är lite svårt att ge en bra direktöversättning. Den grundläggande betydelsen är att något »växer fram« av sig själv i motsats till att vara uttänkt i förhand. Oavsett om det rör dataprogrammering eller stadsutveckling tar begreppet fasta på att omvärlden är alltför komplex och föränderlig för att någon ska kunna få en överblick och förutsäga vilka utmaningar som väntar.